

Bir elm kimi türkologiyanın tarixi XIX əsrin əvvəllərindən başlasa da, türklərin və türkçülüyn tarixi daha qədim dövrlərdən başlayır. Belə ki, hələ eramızdan əvvəlki dövr assur və babil mənbələrində bir tayfa kimi turukkilərin, yəni türklərin adı çəkilir (6, s. 114). Hətta, bəzi alimlərin fikrincə, adı qədim yunan mənbələrində keçən və və qədim yunan tayfaları olan axeylərin davamlı və uzunmüddətli hücumları nəticəsində zəbt olunub yerlə yeksan edilən Qədim Troya dövləti də türk mənşəli olmuşdur ki, güdrətli imperiya yaratmış qədim Roma xalqı da məhz öz mənşəyinin troyalılarından gəldiyini düşünürdülər. O cümlədən, tarixdə İran ərazisində yaradılmış olan ilk böyük imperiya – Midiya imperiyasının əsasını qoyan Midiya xalqının da türklərlə qohum xalq olduğunu düşünənlər vardır. Bundan başqa, Qədim Şumer-Akkad, Misir, İran, Hind, Çin və erkən dövr Avropa mənbələrində də ayrı-ayrı türk mənşəli qədim və güdrətli dövlət və imperiyaların adlarını qeyd edirlər.

Bu imperiyaların adları ayrı-ayrı şəxslər, sülalələr, tayfa və qəbilələrin adları ilə adlandırılrsa da milli-etnik mənşəyi eyni türk mənşəli olmuşlar. Türk xalqı həm də ta qədim zamanlardan bu günə qədər dünyada qüvvələr balansının qorunmasına və sabit saxlanmasına böyük töhvə vermişlər. Belə ki, onlar, nə Şərqi Qərbin üzərinə, nə də Qərbi Şərqi üzərinə kütləvi hərbi yürüşlər etməsinə imkan verməmiş, onlar arasında bir növ bufer rolunu oynayaraq bütün dünyada ədalətin və sosial-siyasi harmoniyanın qorunmasını təmin etmişlər (4, s. 87).

Türklər haqqında əcnəbi mənbələrdə verilən mənbələrə nisbətən türklərin özlərinin özləri haqqında yazdıqları mənbələr daha sonrakı dövrlərə aiddir ki, bunun da ilk nümunələri Orxon-Yenisey, Göytürk abidələri və “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı hesab edilə bilər (1, s. 21). Orxon-Yenisey abidələrində təsadüf olunan və əksəriyyəti də çin, rütbə, titul, vəzifə adları kimi verilən senem, tarkan, şad, yabğu, beg, kağan kimi xüsusi isimlər rəsmiliyin qədim türk dilində ilk təcəssümü kimi formalaşır. Belə bir tələbə görə, müəllifin imzası və tarix iri həcmli mətnlərdə mütləq iştirak edir. Adətən müəllif belə bir nitq formasında təqdim edilir: Bunqa bitiqun Kültigin Yoluğ Tigin bitidun. Tenri teq tenride bolmus türk Bilge Kağan bu ölkə olurtun.

Gürdüyümüz kimi, burada işlədilən senem, tarkan, şad, yabğu, beg, kağan kimi sözlər epitet xarakterli olub adətən yuxarı elitanı səciyyələndirmək üçün işlədilir. Bu yazılarda ədəbi nitq standartları tam müəyyənləşmə həddinə çatmadığından hələlik bu ədəbi-bədii abidədə dialektin nitq normalığı ilə qeyri normalılığı, üslubla üslubun sintezi yaranır. Görünür, sinkretiklik nəzərə alındığından ki, tədqiqatçılar run yazılarında müxtəlif janrlara məxsus əlamətlər saxlandığını qeyd edirlər (2, s. 67). Bu yazılarda bəzən bir sintaktik vahid (söz birləşməsi, yaxud cümlə) normativ mənə gücünü zəiflədərək bütün forma, məzmun tutumu ilə başqa informasiyanı daşımağa xidmət edir. Bunlar bir məqamda adlara bir qədər sərt görünə biləcək ifadə tərzii – kokolizmi əvəz edir, başqa məqamlarda isə effektivlik məqsədi daşıyır. Hər iki halda mətnə bədii güc gəlir, emosionallıq yüksəlir, effektivlik artır, leksik ifadəlilik yaranır. Run yazılarında bədii ifadəliliyin təzahür variantlarından biri sintaktik vahidlərin modelində antitezalardan istifadə edilir. Bu əksər hallarda leksik vahidlərin antonimliyinə əsaslanır.

Qədim runik yazılı abidələrində sintaksisin tərkibi ilə tabesiz mürəkkəb cümlənin mövcudluğu spontanlıq deyil, dil faktlarında əks olunur. Sadə cümlə hüdudlarında cümlə forması fərqli mürəkkəb cümlə ilə təşkil olunmuşdur ki, ümumi sintaktik vahidin dayaq nöqtələri ancaq baş cümlənin üzərində bərqərar olur və ondan kənarında heç bir sintaktik vahid yoxdur. Budaq cümlənin baş cümlədə yerləşdiyi tabeli mürəkkəb tipi də mövcuddur. Tabeli mürəkkəb cümlələrin həm bağlayıcısız, həm də bağlayıcı formaları müşahidə olunur. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdə mürəkkəbləşmə tərkib hissələrin sayının çoxluğu ilə müşayiət olunur, həm də bağlayıcı formaları müşahidə olunur. Beləliklə, runik yazılı abidələrindən irəli gələn və cümlənin məzmun tutumu ilə bağlı olmaya bilər. Yazılı mənbələr keçid ədəbi dil normalarının Orta əsrlər (“türki”sində) davam və inkişaf etməsi ilə səciyyələnir (6, s. 201). Lakin türklərin özləri haqqında tərtib etdikləri ilk elmi-tədqiqat əsəri XI əsrdə yaşamış və bizim əminliklə dünya türkologiya elminin ilk türk əsilli türkoloqları adlandırılan biləcəyimiz Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” və Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərləridir (5, s. 75). Bu əsərlər böyük və əzəmətli türk xalqının haqqında yazılmış ilk elmi-ədəbi ensiklopediyalar hesab oluna bilər.

Belə ki, qədim türk run yazılarının dialektönlü nitqindən sonra Orta əsrlər ədəbi dilə keçid baş verir, Orta əsrlərin lokal türk ləhcələri yaranır. “Divani-lügət-it-türk” əsərinin mətnində bütünlüklə hal kateqoriyasının çıxışlıq –dın, –tın əlamətləri işlənir. Bunlardan –din uyğur mənşəli olub, cümlə daxilində qədim uyğur dili normasına uyğun gələn “dın” əlamətindən istifadə olunur, yəni əvəzlilikləri ancaq bu morfemi qəbul edir.

Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərinin əlimizdə olan və asanlıqla oxuyub başa düşdüyümüz variantını böyük türk alimi Besim Atalay müasir türk dilinə tərcümə edərək yenidən tərtib etmişdir. Besim Atalay 1939-cu ildə “Divani-lügət-it-türk” əsərinin I cildini, 1942-ci ildə faksimelesini, 1943-cü ildə III cildini nəşr etdirmişdir. Bu nəşrdəki ərəb əlifbası ilə olan bütün yazıların nəşv xətti ilə məşhur xəttat İhsan bəy tərəfindən qamışla deyil, pero ilə yazılmışdır. Onun tərtib etdiyi bu kitabda bütün sözlər latın əlifbası sırası ilə düzülmüşdür. Bu zaman lüğətin özündə baş söz, yaxud adicə söz, olub-olmaması nəzərə alınmamış və onların hamısı baş söz (maddə) kimi alfabetik ardıcılıqla sıralanmışdır. İsimlər, sifətlər, saylar və əvəzliliklər adlıq halda, feillər məsdər formasında, daha sonra hər sözün altındakı cərgədə hal və mənsubiyyət şəkilçiləri, cəmlilik və kateqoriyalar, feillərdə şühudi keçmiş, müzare və başqa formaları göstərilmişdir. Burada həmçinin

savlar (atalar sözləri və məsəllər) təhlil olunmuşdur. Besim Atalayın bu nəşri bütün dünyada “Divani-lügət-it-türk” əsərinin ən mükəmməl tərcüməsi olub, bu əsərin bütün başqa əcnəbi dillərə tərcüməsi zamanı əsas baza nüsxəsi rolunu oynayır.

“Divani-lügət-it-türk” əsəri ilə məşğul olan mütəxəssislər, eləcə də Karl Brokkolmann kimi nüfuzlu bir alim onun tərcüməsini yüksək qiymətləndirmişdir. Karl Brokkolman özünün “XI əsrdə M.Kaşğari türk dilləri və boyları haqqında” adlı əsərində “Divani-lügət-it-türk” əsərinin müəllifinə istinadən türklərin dilləri, boyları və tarixi barədə ilk dəfə ətraflı məlumat vermişdir.

Hüseyn Namik Orkun isə “Divani-lügət-it-türk” əsərinə istinadən əski türk etiqləri və adətləri, habelə xaqan titulu və qadınlar haqqında silsilə məqalələr yazmışdır (3, s. 96). Bu məqalələrdə qeyd edilir ki, təsirlik hal şəkilçilərini müasir türk dillərindən fərqli olaraq “nq” –n şəkilçiləri mövcuddur. “Divani-lügət-it-türk” əsərində verilən misallardan məlum olur ki, yerlik, çıxışlıq halı əvəz edə bilər. “Divani-lügət-it-türk” əsərində feillər haqqında daha mükəmməl məlumat verərək zaman, şəkil, feili bağlamalar və başqa kateqoriyalar haqqında müasir dilimiz üçün müqayisədə spesifik olan cəhətlərin olduğunu qeyd etmişdir.

Sonrakı dövrlərdə bu tipli çoxlu lügətlər tərtib edilmişdir ki, bu lügətlər ya sözlərin etimologiyası və onların mənə baxımından tarixən inkişafı haqqında məlumat verir (etimoloji və tarixi lügətlər), ya sözün mənasını, yazılışını, düzgün tələffüz edilməsindən bəhs edir (orfoqrafik, fonetik, orfoepiya lügətləri), ya sözün leksik – qrammatik mənalarını açır (omonim, sinonim və s. lügətlər) və məfhumları linqvistik şəkildə izah edir (ideoqrafik lügətlər), ya da əşya və hadisələri, məfhumları şərh edir (ensiklopedik) (1, s. 543).

Bu lügətlərdən ən məşhurları “Codex Cumanikus” və “İbn Mühənnə lügəti”dir. “Codex Cumanikus” 28100 sözdən ibarət olub, 1303-cü ildə Kırmda yazıldığı ehtimal olunur. Əsərdə əsasən Kırım ətrafındakı qıpçaq türkləri haqqında məlumat verilir. Bundan başqa burada, bəzi qrammatik qeydlərlə yanaşı, içində İncildən tərcümələr, bəzi katolik duaları və atalar sözlərinin türki dilinə tərcümələri vardır. Bu lügət türk mədəniyyət həyatı üçün böyük önəm daşıyır. İbn Mühənnə lügəti isə məşhur təfsir və lügət alimi İbn Mühənnə tərəfindən XIII əsrdə qələmə alınmışdır. Lügət 1820 sözü ehtiva edir. Kitabdakı materialların çoxu xalq dilindən alınmış, maddi və mənəvi ünsürlərə geniş yer verilmişdir (6, s. 236).

Ümumiyyətlə, türkologiya metodoloji problemləri əsasən, iki səviyyədə təzahür edir. Onlarda beynəlxalq, digəri isə daxili, yaxud, milli səviyyəlidir ki, hər ikisinin ciddi daxili əsasları mövcuddur. Çünki, qədim dövrlərdən başlayaraq türkləri xarakterizə edən ən mühüm keyfiyyətlərdən biri onların zəngin mənəviyyətə malik idarəçilik mədəniyyətinə malik olmasıdır. Türk dünyasının həm ortaq olan əməkdaşlıq əsasında bir sıra türk respublikalarında mühüm mədəniyyət hadisəsi kimi nəşr edilməsi, araşdırılması, tətbiq olunması və miqyasca genişləndirilməsi bu sahədə fəaliyyətin elmi-metodoloji səviyyəsinin keyfiyyətcə yaxşılaşdırılması və milli əsaslar üzərində qurulmasını ehtiva edir (3, s. 18).

Qədim türk dilinin təzahür formaları Türkünstan və ona yaxın əraziləri əhatə edən vahid etnoqrafik məkandan uzaqlaşdıqca onların arasındakı fərqlər də genişlənir. Fəaliyyət formasındakı fərqlər dil normalarının bir-birindən seçilməsini şərtləndirir. Yəni danışq dilinin təsiri ilə daha dəyişkən şifahi ədəbi dil normaları bir o qədər stabil qalan yazılı ədəbi dil normaları ilə müqayisədə daha çevik və dinamikdir. Ona görə də ilk yazılı abidədən meydana çıxan vaxtdan oğuz və qıpçaq türklərinin dil normaları oğuz-uyğur əsaslı runik kumın əlamətlərinin daha və inkişaf etdirən karluq və uyğur türklərinin dil normalarından fərqlənməyə başlayır. Beləliklə, bir ana dil əsasında dil ailəsinin yaranması və onun tərkibindəki dillərin getdikcə ana dildən və eləcə də tədricən törəyən başqa qədim dillərdən fərqlərinin artması ictimai-tarixi-təbii hadisədir, elmin qəbul və təsdiq etdiyi faktır (5, s. 17).

Bütün bu problemlər türkologiya elminin əsas və həlli vacib problemləri kimi Azərbaycan türkoloqlarının da diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan türkologiyasının ilk yaradıcısı və banilərindən biri kimi XIX əsr qrammatiki, qrammatika elminə gətirdiyi yeniliklərə görə Humbolt və Sössürlə bir səviyyədə dayanan Mirzə Kazım bəy olmuşdur. O, Kazan Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində başqa şərq dilləri ilə yanaşı, bir neçə türk dilinin tədrisinə rəhbərlik edərkən çalışırdı ki, yetişdirdiyi türkoloqlar müxtəlif türkcələrə bələd olsunlar, bir türk dili üzrə mütərəqqi yaxud bir türkcədə danışan şəxs o biri türkcələri də başa düşsün. Onun fikrincə, Azərbaycan dilinin XVII əsr normaları ilə XVIII ya XIX əsrlərin leksik və digər dil normaları eyni deyildir, run yazılarının dailektüstü nitqi ilə orta əsr ədəbi dilinin norma, üslub komponentləri fərqlənir. Dilimizdə klassik normalardan gələn ənənə ilə inteqrasiya xüsusiyyətləri saxlanılır. Oğuzca yazılmış abidələrdə qıpçaq, qıpçaqda uyğur əlamətləri müşahidə edilir. Orxon – Yeniisey abidələrində dil normalarının türki dilinin funksionallığına görə bir tərəfdən dəyişikliyə uğrayır, digər tərəfdən inkiş edərək dəyişən runik karluq xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Sonrakı dövrlərdə mövcud olan Azərbaycan türkoloqlarından Bəkir Çobanzadə, Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə, Ağamusa Axundov, Əbülfəz Rəcəbov, Tofiq Hacıyev, Nizami Xəlilov, Nizami Xuduyev, Afad Qurbanov, Məmmədli Novruzov, Elbrus Əzizov, Buludxan Xəlilov və s. məşhur dilçi alimlərin adlarını çəkmək olar. Bunlardan bir qismi türkologiya elminə müstəqil sahə kimi bilavasitə, digər qismi isə ümumiyyətlə dilçilik elmi və Azərbaycan dilçiliyini araşdırarkən müraciət etmişlər. Bu baxımdan professor F.Zeynalovun elmi irsinin nəzərdən keçirilməsi bu böyük türkoloqun çoxşaxəli elmi yaradıcılığa malik olduğunu aydın göstərir (3, s. 118). Onun elmi yaradıcılığında türkologiyanın çeşidli problemlərinə müraciət edilmiş, türkoloji elmdə mübahisəli görünən bir çox məsələlərə münasibət bildirilmiş, həmin problemlərin həlli yolunu göstərmişdir. Türk dillərinin təsnifi birbaşa qrammatikanın problemi olmasa da, dolayı yolla qrammatika ilə bağlayan Prof. F.Zeynalova qədər türkologiyada türk dillərinin müxtəlif prinsiplər (coğrafi, tarixi, morfoloji, əsasında aparılmış 50-dən artıq təsnifi mövcud idi. Görkəmli alim bu elmi təsnifatdan ciddi şəkildə təhlil etmiş, onların üstün və kəsir cəhətlərini aydınlaşdırmış və türk dillərinin yeni təsnifini verə bilmişdir. F.Zeynalov türkologiyada kiçik

problemlərlə deyil, bu elmin inkişafına təkan verə biləcək problemlərlə məşğul olmuşdur. Bunların içərisində türkologiyanın ümumi nəzəri problemləri xüsusi yer tutur. Görkəmli alim istər kitablarında, istərsə də məqalələrində türk dillərinin tarixi, təsnifi, türk xalqlarının qədim dil əlaqələri kimi problemləri araşdırmış, həmin problemlərin həlli yollarını göstərmişdir. Türkologiyanın nəzəri problemlərinin həlli yollarını göstərmişdir. Türkologiyanın nəzəri problemləri içərisində bu dillərin təsnifi problemi öz əhəmiyyətini heç vaxt itirməyib. Bu elə əsaslı və əhəmiyyətli məsələlərdəndir ki, türkologiyanın ümumi problemləri ilə məşğul olan türkoloqlar bundan yan keçə bilməzlər.

Müasir türkoloqlarımızın əsas tədqiqat hədəfinə türk dillərinin inkişaf xüsusiyyətlərini tarixi-müqayisəli formada izləyərək aydın xarakteristikasının nəzəri qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək daxildir. Çünki prototürk qədim və ümumtürk dili Orta əsrlərin sonlarından etibarən ayrı-ayrı qollara parçalanaraq hal-hazırda mövcud olan çoxsaylı türk xalqlarının milli dillərinə ayrılmışdır. İndi isə müasir siyasi-iqtisadi və ədəbi-mədəni şərait çağdaş türk xalqlarının yenidən birləşərək vahid bir qüvvə kimi çıxış etməsini diktə etdiyindən onların bir-birləri ilə rahat ünsiyyətini təmin edən ortaq türk dilinin yaradılmasına yenidən ehtiyac yaranmışdır. Bu da gec-tez müasir tələblərə cavab verən və bütün türk xalqlarının asanlıqla başa düşəcəyi bir dilin təbii yolla yaranacağına olan ümidlərimizi artırır. İnanırıq ki, bu ortaq türk dili çox yaxın zamanlarda olmasa da, yaxın onilliklərdə yavaş-yavaş təşəkkül tapmağa başlayacaq. Bu prosesi müasir türk xalqlarının arasında hələ qədim dövrlərdən mövcud olan və getdikcə də güclənərkən olan sosial-siyasi və iqtisadi-ticari əlaqələrin, o cümlədən ədəbi-mədəni inteqrasiyanın intensivləşməsi daha da sürətləndirməkdədir. Qloballaşan dünyada milli kimliklərini qoruyub saxlamağa çalışan müasir türk xalqları bu ədəbi-mədəni inteqrasiya daxilində öz milli mənsubiyyətlərini qorumaqla bərabər, əcnəbi dillərin təsirlərindən qorunmaq üçün də ortaq və vahid bir milli dilin yaradılmasına böyük ehtiyac duyurlar ki, bu da müasir Azərbaycan türkoloqlarının qarşısında duran həlli vacib məsələlərdən biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bahaeddin Ögel. Türk kültür tarihine giriş. 9 cildə. Ankara: Kültür bakanlığı, 1991, 4603 s.
2. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 247 s.
3. Cəfərov N. Türkologiyanın müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 203 s.
4. Historical personalities of the Turkic world. Turkistan: Turan, 2009, 340p.
5. Hüseyinzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı: Mütərcim, 1997, 292 s.
6. Menges Karl. The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic studies, Wiesbaden, "Harrassowitz", 1968, 348 p.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, türkologiya, yazılı abidə, üslub, qrammatika, lüğət

Ключевые слова: азербайджанский язык, тюркология, письменный памятник, стиль, грамматика, словарь

Keywords: Azerbaijani language, turkology, written monument, style, grammar, dictionary

История становления тюркологии в Азербайджане Резюме

В статье исследована история становления тюркологической науки в Азербайджане. История тюркологии в Азербайджане как науки началась в начале XIX века. Но история тюрков и тюркизма намного давнее. Даже, по мнению некоторых ученых, древнее государство Троя тоже имело тюркское происхождение. Произведение "Дивани-лугат-ит-турк" Махмуда Кашгари, жившего в XI веке, является первым научно-исследовательским трудом, составленным тюрками о самих себе. В новейшее время тюркология как наука в Азербайджане получила большое развитие.

The formation history of the Turkology in Azerbaijan Summary

The formation history of the Turkology science in Azerbaijan had been investigated in this article. The history of Turkology in Azerbaijan as a science have begun in the early of the XIX century. But the history of Turks and Turkism is much more older. Even, according to some scholars, the ancient state of Troy had also the Turkish origin. The work "Divani-lughat-it-Turk" by Mahmud Kashgari, who lived in the XI century is the first scientific research work compiled by the Turks about themselves. Turkology has developed very much as a science in Azerbaijan in the modern times.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova